

**Educació i família
en el mestre
Mateu Fontirroig
Jordà (1866-1931)**

Xavier Motilla Salas
*Universitat de les Illes
Balears*

Educació i Cultura
(2002), 15:
15-29

Educació i família en el mestre Mateu Fontirroig Jordà (1866-1931)

Mateu Fontirroig Jordà (1866-1931): Education and Family

Xavier Motilla Salas
Universitat de les Illes Balears

Resumen

Este artículo pretende complementar la visión sucinta y parcial que la historiografía actual ha proporcionado del maestro mallorquín Mateu Fontirroig Jordà. Fontirroig fue uno de los pioneros en la introducción del método Montessori en la isla de Menorca, a través del Centro de Enseñanza bajo la advocación de Santo Tomás de Aquino, además de aplicar también en el citado centro la graduación y facilitar el acceso de la mujer a la educación. En 1926 pronunció una conferencia titulada *La educación y la familia*, que es uno de sus pocos escritos publicados de los que tenemos constancia y que pretendemos analizar en este trabajo con la intención de adentrarnos en su pensamiento pedagógico.

Summary

This article tries about complement the partial vision that the present historiography provides to us of the teacher Mateu Fontirroig Jordà. Fontirroig was one of the pioneers introducing of the Montessori method in his Santo Tomas de Aquino Training Center in Menorca Island, besides he applied the scholastic graduation and facilitated woman access to education in this center. In 1926 he gave a conference titled *La educación y la familia* who is one of the few writings we certainly know he published and that we try to analyse in this work for approximate us to his pedagogical thought.

Des de diversos estudis i aportacions actuals el mestre Fontirroig ha estat destacat com un dels pioners en l'aplicació de la coeducació i la graduació en l'ensenyament a l'illa de Menorca.¹ És, per tant, una figura de la nostra malmesa història educativa a la qual ja s'han dedicat alguns treballs. Tanmateix, el nostre propòsit és fer una contribució més a la seva coneixença mentre no disposem d'un estudi més pregon sobre la seva vida i obra.

¹ Vegeu: MARTÍN JIMÉNEZ, I. (2000). *El sistema educatiu a Menorca. Una visió estructural*. Ciutadella: Ajuntament de Ciutadella, Institut Menorquí d'Estudis, 2000, pàg. 297-299; MASCARÓ PASARIUS, J. (1981). *Geografia e Historia de Menorca*. Tom II. Menorca, pàg. 561-562 i MERCADAL BAGUR, D. «Don Mateo Fontirroig, un apóstol de la enseñanza», *Diario Menorca*. Maó, 12 d'abril de 1980.

L'any 1926, en el marc d'unes conferències programades per la Secció de Ciències Morals de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó sobre Educació i Cultura —entre les quals es feren diverses conferències amb títols tan suggeridors com «Ideas que deben tener presentes los jóvenes, los padres y los maestros para el perfeccionamiento del individuo y de la sociedad» del militar Antoni Victory Taltavull, «Algunas ideas acerca de la Segunda Enseñanza en España y su necesaria reforma» del professor d'ensenyament secundari Joan Hernández Mora, «Herbart, su pedagogía y bases científicas en que la fundamenta» i «Estudio, organización y resultados de las colonias escolares. Instituciones circum-escolares y post-escolares», ambdues del mestre d'ensenyament primari Manel Rodríguez González, «Importancia de las instituciones complementarias para la cultura femenina. Su carácter oficial en España» de la mestra nacional Catalina Sastre, «La educación sexual» del misser Pere Ballester Pons i «La vida sexual bajo el punto de vista médico» del metge Joan Félix López—, el mestre Mateu Fontirroig Jordà, que aleshores tenia una seixantena d'anys, dissertà sobre «La educación y la familia» en una conferència, encara no analitzada per la historiografia actual, que considerem fonamental per apropar-nos al seu pensament educatiu en espera d'un estudi monogràfic més ampli. Per tant, la seva recuperació es converteix per si sola, i sense tenir en compte el valor intrínsec del contingut, en una aportació, puix que aquesta no ha merescut encara l'atenció de l'investigador o la crítica.

Abans de procedir a l'anàlisi d'aquest important text del mestre Fontirroig, reproduït en dies successius a *La Voz de Menorca* el mes de maig d'aquell mateix any, fóra adient explicitar les escasses dades biogràfiques de les quals tenim constància gràcies a altres estudis contemporanis, així com també les informacions de què disposem quant a la seva praxi educativa al centre d'ensenyament que fundà i dirigí fins a la seva mort a Maó.

Algunes dades biogràfiques

Mateu Fontirroig Jordà, nat a Lloret de Vistalegre l'any 1866 i mort a Maó l'any 1931,² ha estat definit com una persona de filiació política conservadora. Arribà a Menorca devers l'any 1886 per fer el servei militar i en aquesta illa romangué fins a la mort. Casat amb Magdalena Garcia, una vegada que acabà els estudis de Magisteri a Palma, s'establí a Maó on fundà i dirigí un col·legi privat d'ensenyament.

Les primeres dades professionals que se'n coneixen és que fou nomenat l'any 1888 ajudant del mestre Antoni Juan Alemany³ a l'escola pública nocturna de Maó. Aquest mateix any començà a impartir docència al col·legi de Sant Joan Berchmans juntament amb Josep Pons Alsina, Cèsar Ramon i el sacerdot Joan Garcia Tudurí, que en fou el fundador, centre que romangué agregat a l'Institut de Maó fins devers l'any 1894 aproxi-

---

² REGISTRE CIVIL DE MAÓ. Llibre 50, foli 165, secció 3a. A la seva acta de defunció consta que morí d'anèmia als 65 anys al seu domicili de la plaça de la Ravaleta, núm. 10. Fill de Guillem i Magdalena, naturals de Lloret de Vistalegre i vidu de Magdalena Garcia, deixà en el moment de la seva mort dues filles majors d'edat: Magdalena i Maria.

³ Són poques les informacions bibliogràfiques que actualment hi ha sobre el mestre Antoni Juan Alemany. Tanmateix, de les escasses informacions que d'ell es tenen ja es pot entreveure el paper rellevant que tingué en la renovació pedagògica a casa nostra. Fou mestre de la segona escola pública de nens de Maó a més de ser un punt de referència per als mestres del seu temps. Antoni Juan Alemany introduí els passeigs escolars en la seva pràctica educativa i es dedicà de manera especial als ensenyaments marítics en un intent de connectar amb la realitat de l'entorn més proper dels seus alumnes. La seva docència, centrada en l'activitat, es fonamentava en la capacitat

madament.⁴ Dos anys més tard fundaria el seu propi col·legi, ubicat primer a la plaça de la Miranda i que, en créixer el nombre d'alumnes, cap a 1906, fou traslladat a la plaça de la Ravaleta, i passà a denominar-se Centre d'Ensenyament sota l'advocació de Sant Tomàs d'Aquino. En fou subdirectora durant molts anys Magdalena Humbert Villalonga, mestra de la secció de nenes del centre. En morir-se Mateu Fontirroig, el centre, sota la direcció de Magdalena Humbert fins a 1951, es traslladaria a la plaça Reial.⁵

L'any 1915 fou nomenat professor de l'escola inaugurada aquell mateix any a la barriada obrera de Dalt Vilanova, ja que se'l considerava la persona més adient per impartir docència en una barriada en un principi refractària a l'escola. De fet, aquesta iniciativa escolar a Dalt Vilanova, llançada després del fracàs de l'Escola Ambulant que pretenia fer arribar l'educació als fills de la classe treballadora que vivia als afores del nucli de població de la vila de Maó, li fou encomanada al mestre Fontirroig per part del municipi maonès, que la preveia com una empresa conflictiva. Tal com ha sostingut l'historiador Ignacio Martín, semblava clar que l'escola havia de sortir-se de la rigidesa en aquells anys en ús a les escoles nacionals i que, per tant, era necessària l'oferta d'un ensenyament que fos prou atractiu per a la mentalitat dels sectors obrers per tal d'eradicar el focus de marginalitat cultural que constituïa aquesta barriada maonesa.⁶ Fou, també, professor de l'Escola Elemental del Treball de Maó, sorgida de l'antiga Escola Municipal d'Arts i Oficis, de la qual fou nomenat secretari l'any 1920 i en la qual el curs 1927-28 figurà com a professor de matemàtiques, tot i que sols tenia la titulació de mestre nacional. La seva demostrada trajectòria docent i la seva capacitat de connectar amb els alumnes pertanyents a les classes socials més desfavorides foren considerats fets més que suficients per tal d'incorporar-lo al cos de professorat de l'esmentat centre.

L'èxit del seu col·legi privat fou determinat pels seus mètodes pedagògics innovadors i per la meticulositat i el zel amb què sempre desenvolupà la tasca professional. Treballador incansable, començava les seves classes a les sis de la matinada per acabar al voltant de les deu de la nit, fou un defensor de la major incorporació de la dona a l'educació i de l'alternança dels estudis amb el treball, en la mesura que proporcionés l'aprenentatge d'un ofici per a aquells alumnes que no haguessin de fer estudis superiors. Exercí en molts casos de guia dels seus propis alumnes i fins i tot els acompanyava quan aquests s'examinaven fora de l'Illa per ingressar a l'acadèmia militar o per concursar en oposicions.

El Centre d'Ensenyament sota l'advocació de Sant Tomàs d'Aquino de Mateu Fontirroig

S'ha dit que un dels trets més destacats de la figura del mestre Mateu Fontirroig, malgrat que fos d'ideologia conservadora i procatòlica, en la seva aportació a les idees

d'observació i la creativitat de l'alumnat. Com a president de l'associació de mestres de Menorca, l'any 1903 organitzà una trobada dels mestres menorquins amb la finalitat d'intercanviar-se experiències i potenciar aspectes de la pràctica educativa, com per exemple l'ensenyament globalitzat, actiu i significatiu i la necessitat d'una educació integral.

⁴ MACIÁN, V. (1998). *El Instituto de Mahón, conquista de una sociedad*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis, Menorca SA, pàg. 121.

⁵ CANUT, M. L. i AMORÓS, J. L. (2000). *Maestras y libros (1850-1912). La primera Normal femenina de Baleares*. Palma: Universitat de les Illes Balears; Maó: Institut Menorquí d'Estudis, pàg. 251.

⁶ MARTÍN JIMÉNEZ, I., *op. cit.*, pàg. 298.

educatives d'aquells anys a Menorca fou l'aplicació que féu al seu centre de Sant Tomàs d'Aquino de la coeducació.⁷ Tanmateix creiem que aquest fet hauria de matisar-se per una millor coneixença del personatge. Uns documents prou esclaridors sobre el seu pensament pedagògic i la pràctica educativa que duia a terme al seu centre —a més de l'esmentada conferència sobre l'educació i la família pronunciada sis anys abans del seu traspàs— foren les columnes publicitàries que inserí l'any 1914 al diari republicà *La Voz de Menorca* per tal de donar a conèixer, a la població menorquina en general, les reformes que tenia previstes portar a terme al seu Centre de Sant Tomàs d'Aquino. Aquests documents, publicats en dies successius els mesos de setembre i octubre d'aquell any, són a hores d'ara d'extraordinària importància per conèixer el funcionament que pensava implementar a l'esmentat centre a partir d'aquell curs. Hi constatem que Fontirroig tenia previst reorganitzar el seu centre en una escola graduada de primer ensenyament o de pàrvuls de nens i nenes fins als 6 anys. Dividits en dos grups i en diferents sales, per tal de primar el desenvolupament físic, intel·lectual i moral dels nens, Fontirroig explicità la intenció que en l'educació dels pàrvuls s'apliqués el mètode Montessori: «Hemos de poner en práctica los métodos y procedimientos de la ilustre Doctora doña María Montessori, en lo que tengan de adaptables a las condiciones de la localidad y raza.»⁸ De fet, el mateix centre havia becat la professora Eulàlia Villalonga, encarregada de la secció de pàrvuls, perquè estudiés el mètode Montessori a l'Escola d'Estiu organitzada pel Consell d'Investigació Pedagògica a Barcelona.⁹ Una altra mestra menorquina, Catalina Sastre, becada pel Ministeri d'Instrucció Pública, l'any 1914 assistí també a uns cursos de perfeccionament didàctic a la Universitat de Barcelona i en tornar impartí tres conferències a l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó intitulades *Cursillo de perfeccionamiento para Maestros y Maestras* per tal de donar a conèixer també el mètode Montessori. Com ha assenyalat Josep González-Agápito, la implantació del mètode Montessori tingué una transcendència important en la conformació del moviment de l'Escola Nova catalana. El mètode de la pedagoga italiana s'impulsà en la mesura que s'hi veié un instrument per trencar les pràctiques tradicionals i oferir una pedagogia de marcat caràcter científic, alhora que enllaçava amb molts dels trets que demanava a l'educació el reformisme de la Lliga Regionalista, tant per la metodologia com pels pressupòsits pedagògics; el noucentisme pedagògic trobà en el mètode Montessori el seu millor exponent.¹⁰ Fontirroig donava compte del fet que al seu centre: «Disponemos de un magnífico local, situado en el centro de la población con hermoso jardín, y de una casa de campo a poca distancia de la Ciudad donde irán los niños todas las tardes que el tiempo no lo impida, ya que la educación física de los niños de este grupo y de los de la clase elemental, se procurará sea lo más perfecta posible.»¹¹ Constatem, doncs, que la introducció del mètode Montessori a Menorca —de la mà de la mestra Eulàlia Villalonga, becada pel mateix centre dirigit pel mestre Fontirroig— fou simultània a la seva introducció a l'illa major de l'arxipèlag Balear.

⁷ Vegeu: MARTÍN JIMÉNEZ, I., *op. cit.*, pàg. 297-299 i MASCARÓ PASARIUS, J., *op. cit.*, pàg. 561-562.

⁸ FONTIRROIG JORDÁN, M. «Centro de Enseñanza bajo la advocación de Santo Tomás de Aquino», *La Voz de Menorca*. Maó, 30 de setembre de 1914, pàg. 1.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ GONZÁLEZ-AGÀPITO, J. (1992). Pròleg a *L'Escola Nova Catalana, 1900-1939. Objectius, constants i problemàtica*. Textos Pedagògics, 32. Capellades: Eumo Editorial, Diputació de Barcelona, pàg. XLVIII.

¹¹ FONTIRROIG JORDÁN, M. «Centro de Enseñanza bajo la advocación de Santo Tomás de Aquino», *La Voz de Menorca*. Maó, 30 de setembre de 1914, pàg. 1.

Tanmateix, com ha assenyalat el professor Colom, el mètode Montessori s'introduí també de forma pràctica a l'illa de Mallorca l'any 1914 a través de dues professores becades per l'Ajuntament de Palma, Josefina Bauzà i Rosa Estaràs, que assistiren al mateix temps que Eulàlia Villalonga a l'Escola d'Estiu organitzada l'any 1914 pel Consell d'Investigació Pedagògica a Barcelona.¹² Es fa evident, doncs, la preocupació per part del mestre Fontirroig per estar al dia de les innovacions pedagògiques del seu temps i en certa manera uns lligams amb el noucentisme pedagògic català. Fontirroig recollí al seu centre l'aplicació del mètode Montessori i àdhuc, com comentarem més endavant, de l'escoltisme, del qual fou un entusiasta col·laborador, fet que el dugué a instaurar-ne un grup al seu propi centre.

A més, distribuí els nens en dues classes d'ensenyament elemental, entre els sis i vuit anys i els vuit i deu anys, respectivament, i una classe superior d'ensenyament primari per als alumnes que no s'incorporeassin al segon ensenyament. A la primera de les classes elementals, és a dir, als alumnes d'edats compreses entre els sis i els vuit anys, se'ls ensenyaven amb major extensió les matèries que ja se'ls havia començat a explicar en els pàrvuls. S'hi afavorien la lectura en veu alta, l'escriptura al dictat, els exercicis senzills de composició, algunes breus lliçons memorístiques i els exercicis físics. A la segona d'aquestes classes, és a dir, la que anava adreçada als nens d'edats compreses entre els vuit i els deu anys, se'ls proporcionava els coneixements i se'ls educava en les facultats necessàries per ingressar al segon ensenyament i afrontar-lo amb èxit. A més, en aquests nivells els ensenyaments transmesos s'estructuraven de forma cíclica: «Los libros que usan los niños en el colegio, están redactados en forma cíclica, es decir, las materias son las mismas en todos los grupos; sólo cambia la extensión, que, como es natural, es diferente en cada clase.»¹³ Finalment, a l'anomenada classe superior de primer ensenyament, hi ingressaven els alumnes que no cursaven el segon ensenyament i hi estudiaven amb major extensió les matèries del grup de les classes elementals. A més, se'ls proporcionava també coneixements de tenidoria de llibres: «Solamente elementos de Contabilidad son los que pueden estudiar los alumnos de esta clase, porque esa creencia y arte si bien asequible a casi todas las inteligencias, es sin embargo, de estudio dificultoso en la citada edad. En la práctica de la vida son utilísimos los conocimientos que se adquieren en Contabilidad Mercantil; así es que a nuestro entender deben estudiarla los niños y las niñas, las mujeres de la clase media, por si tienen que estar al frente de un comercio, ser un valioso auxilio del marido, etc., y las de posición desahogada para cuidar de sus propios intereses. A pesar de lo dicho, creemos no debe dedicarse demasiado tiempo al estudio de dicha materia; a cierta edad, podrán, sin grandes esfuerzos intelectuales, ampliar los conocimientos adquiridos, haciendo prácticas en una casa de comercio, o consultando alguna de las muchas obras que sobre el particular hay escritas.»¹⁴

A més, Fontirroig tenia previst per al seu col·legi una secció de classes especials destinades a proporcionar i facilitar l'ingrés dels alumnes que així ho desitgessin en

¹² Vegeu: COLOM, A. J. «Els inicis de l'Escola nova a Mallorca (1910-1991)» i COLOM, A. J. «Gabriel Alomar i la presència de Montessori a Barcelona», a COLOM CAÑELLAS, A. J. *Assaig d'Història de l'Educació a la Mallorca contemporània*. Palma: Universitat de les Illes Balears, pàg. 319-330 i 343-352 respectivament.

¹³ FONTIRROIG JORDÁN, M. «Centro de Enseñanza bajo la advocación de Santo Tomás de Aquino», *La Voz de Menorca*. Maó, 1 d'octubre de 1914, pàg. 1.

¹⁴ FONTIRROIG JORDÁN, M. «Centro de Enseñanza bajo la advocación de Santo Tomás de Aquino», *La Voz de Menorca*. Maó, 30 de setembre de 1914, pàg. 1.

determinades professions. Així doncs, des del seu col·legi preparava els alumnes per a l'ingrés en acadèmies militars, en carreres de correus i telègrafs i d'altres professions com practicants de comerç, maquinistes, radiotelegrafistes, sobreestants d'obres públiques, etc.; també prestava especial atenció als ensenyaments de dibuix, d'idiomes —francès— i de cal·ligrafia, així com a la gimnàstica. Respecte d'aquesta última, Fontirroig afirmà: «La salud, la robustez, y agilidad de nuestro cuerpo ha de influir notablemente en nuestro porvenir. No nos cabe la menor duda que en esta parte la educación en España es muy deficiente. La gimnasia sueca debería ocupar lugar preferente (a estudios de dudosa utilidad en las escuelas de primera enseñanza).»¹⁵ De fet, tant Mateu Fontirroig com Antoni Juan Alemany foren dos dels mestres que en fundar-se a Menorca els Exploradors d'Espanya integraren als seus col·legis dos grups d'exploradors respectivament.¹⁶ Fontirroig donà suport a aquesta iniciativa en la mesura que la considerava important des del punt de vista pedagògic, atès que amb aquella es pretenia formar una joventut sana i forta. Per això era adient la seva integració al col·legi que dirigia: «Las generaciones venideras no podrán menos de agradecer en España a don Teodoro de Iradier, honra del Arma de Caballería, el gran bien que de su obra recibe la juventud española, y cada pueblo debe de tener toda clase de consideraciones a todos aquellos que desinteresadamente guían y enseñan a esa pléyade de Exploradores. Bajo el punto de vista pedagógico es importantísima la citada Asociación porque, a nuestro entender, los niños en los Colegios deben practicar en los recreos y días de asueto los ejercicios anotados en el guía del Explorador.»¹⁷ Hom sap que el moviment de l'Escola Nova es preocupà també per l'àmbit no escolar, puix que hi trobà el millor ambient per desenvolupar-se lluny de la pressió instructiva que l'escola suposava. Precisament en un moviment com l'escoltisme es demostrà una gran eficàcia de l'educació global pretesa per l'Escola Nova. L'escoltisme, fonamentat en la vida en grup, la llibertat, l'autogovern i la responsabilització com a fruit d'una disciplina autònoma presidida per l'esperit de servei, s'estengué ràpidament com a conseqüència de la seva eficàcia educadora. Creat per R. Baden-Powell, utilitzà el joc, l'esperit d'aventura dels joves i la vida en grup com a mitjans de formació en l'àmbit de la natura.¹⁸

Pel que fa al tema de la coeducació, i així arribem al punt més controvertit del seu pensament, Fontirroig tenia una secció per a nenes al seu col·legi tal com explicità ell mateix l'any 1914. Aquesta secció no formava part del seu pla d'ensenyament als primers anys de funcionament del centre, tot i que en augmentar-se progressivament la matrícula d'alumnes es veié obligat a establir-la. Fontirroig defensava que determinats coneixements com ara la geografia, la gramàtica, les matemàtiques i la comptabilitat eren patrimoni d'ambdós sexes. No obstant això, segons el seu parer, hi havia determinats treballs que no podien ser propis tant dels homes com de les dones i, per tant, l'educació no podia ser idèntica per a ambdós sexes. Això sí, la seva pràctica docent al llarg dels anys l'havia fet arribar a la conclusió que els ensenyaments que podrien considerar-se comuns s'havien d'explicar tant als nens com a les nenes, ja que considerava que s'havia de facilitar que les

---

¹⁵ FONTIRROIG JORDÁN, M. «Centro de Enseñanza bajo la advocación de Santo Tomás de Aquino», *La Voz de Menorca*. Maó, 3 d'octubre de 1914, pàg. 1.

¹⁶ SEGURA SALADO, J. (1978). «Els Exploradors de Menorca», *Revista de Menorca*. Maó: vol. 1978, pàg. 237.

¹⁷ FONTIRROIG JORDÁN, M. «Centro de Enseñanza bajo la advocación de Santo Tomás de Aquino», *La Voz de Menorca*. Maó, 3 d'octubre de 1914, pàg. 1.

¹⁸ GONZÁLEZ-AGÀPITO, J., *op. cit.*, pàg. XXXIII.

nenes de classe mitjana poguessin procurar-se una posició social que els permetés viure del seu treball. De totes maneres, Fontirroig recordava que: «En nuestro Colegio las niñas tienen sus sala (sic) de clases completamente separadas de la de los niños, éstos al entrar van directamente a la escalera central o accesoria de la casa y las niñas y párvulos por la principal», ara bé: «A las explicaciones y especialmente en el grado superior, concurren niños y niñas: en una gradería de construcción especial se sientan las niñas en los últimos bancos y los niños delante, unos y otros son preguntados en la misma forma y actualmente hay, entre las niñas, una crecida proporción que pueden competir con los niños más aventajados. Las mencionadas niñas empezaron sus estudios en el Colegio y para nuestro plan y métodos de enseñanza esta condición tiene una importancia capital.»¹⁹ D'aquestes afirmacions es desprèn que Fontirroig aplicà al seu centre la coeducació, però no d'una manera tan innovadora com la historiografia actual ha vingut a assenyalar. Fontirroig aplicà la coeducació en el benentès que per a ell aquesta coeducació seria més pròxima a una postura d'escola mixta, mantenint una diferenciació entre sexes que no permetia un canvi real del rol de la dona. És a dir, la seva postura podríem afirmar que era més propera a la coinstrucció d'ambdós sexes, o si es vol i dit d'una altra manera, a una simple integració de la dona en el model escolar masculí. De fet, per a Fontirroig, la dona havia de ser educada conjuntament amb l'home en les matèries que ell considerava que eren comunes, no així en els ensenyaments específics que s'havien de proporcionar a cadascun dependent del rol que hagués d'ocupar en la societat. Aquest discurs estava molt estès entre els defensors d'una major incorporació de la dona a l'educació —que no d'una veritable coeducació— sempre que aquesta no afectés les funcions que com a dona tenia assignades tradicionalment.²⁰ Per a ell la dona havia de cercar el seu futur laboral, si pretenia viure del seu treball, en l'ensenyament i el comerç, ja que eren dos dels àmbits professionals en què podien trobar majors facilitats: «No deben olvidar las niñas aplicadas, de alma varonil, dispuestas a ganar su independencia por medio del trabajo y del estudio, que en España, la mujer en la enseñanza y en otras carreras puede desempeñar los mismos cargos públicos y privados que el hombre [...] Nuestras indicaciones van dirigidas a las niñas de la clase media por la cuenta que les tiene. No vivamos de ilusiones; la mujer, igual que el hombre, debe procurarse, por medios honrados, una posición que le permita vivir de su trabajo, y actualmente en el comercio y la enseñanza es en donde encontrará más facilidades.»²¹ Altres autors defensaren durant aquells anys a Menorca, o en anys més tard, la coeducació des d'una perspectiva més progressista. Tot i no sortir del moderantisme imperant en el discurs coeducatiu del primer terç del segle XX, que no qüestionava la funció tradicional de la dona, el cubà de naixement José Pérez de Acevedo (1861-1917), catedràtic de l'Institut de Maó entre els anys 1903 i 1917 —que en un escrit lloava la tasca duta a terme al Centre d'Ensenyament de Sant Tomàs d'Aquino per part del mestre Fontirroig— demandà amb vertader deler que la dona i els homes havien de ser educats en igualtat de condicions en totes les branques del saber. La proposta d'Acevedo ultrapassava la simple

¹⁹ FONTIRROIG JORDÁN, M. «Centro de Enseñanza bajo la advocación de Santo Tomás de Aquino», *La Voz de Menorca*. Maó, 2 d'octubre de 1914, pàg. 1.

²⁰ Per a una visió àmplia dels diversos discursos coeducatius al llarg d'aquesta època és de consulta obligada: CORTADA ANDREU, E. (1988). *Escuela mixta y coeducación en Cataluña durante la 2ª República*. Madrid: Instituto de la Mujer, Ministerio de Asuntos Sociales.

²¹ FONTIRROIG JORDÁN, M. «Centro de Enseñanza bajo la advocación de Santo Tomás de Aquino», *La Voz de Menorca*. Maó, 2 d'octubre de 1914, pàg. 1.

coinstrucció als centres, advocava per una escola graduada a què assistissin conjuntament nens i nenes i en la qual es facilités la mateixa vida intel·lectual a ambdós sexes. Tanmateix, Acevedo, emmarcat en el discurs krausoinstitucionista de la coeducació, tampoc no arribà a qüestionar la funció tradicional assignada a les dones. Demandà una major incorporació de les dones als centres educatius per tal de dignificar la seva situació d'inferioritat, elevar el seu nivell cultural i alhora ampliar el seu camp de possibilitats. Fonamentant-se en la convivència real dels dos sexes en la família i en la societat, pretenia desenvolupar una base cultural comuna que fes possible una unió complementària i enriquidora d'ambdós sexes, base d'una vida en comú harmònica i equilibrada que s'havia d'iniciar a l'escola.²² Anys més tard, una altra menorquina, la mestra i pedagoga Margarida Comas (1892-1973), filla del mestre esporlerí Gabriel Comas i Ribas²³ —un dels pioners de la graduació escolar a les Balears— defensà amb molta més claredat a la seva obra *La coeducación de los sexos* (1931) una coeducació en tots els graus de l'ensenyament en un dels discursos pedagògics més compromesos amb la problemàtica de la dona del seu temps.²⁴ Nogensmenys, la postura de Fontirroig respecte de l'educació de les nenes ja representava una fita important per a la Menorca d'aquells anys, sobretot si tenim en compte que ha estat conceptualitzat políticament com una persona conservadora i procatòlica, atès que per a aquests sectors ideològics la postura més corrent era negar qualsevol tipus d'educació conjunta entre nens i nenes.

L'educació i la família: una conferència pronunciada a l'Ateneu de Maó l'any 1926

Un altre testimoni sobre la concepció que tenia Fontirroig de l'educació de la dona, el podem trobar a la conferència intitolada *La educación y la familia*, que féu a l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó el dia 24 d'abril de 1926. En l'esmentada conferència, reproduïda pel diari republicà maonès *La Voz de Menorca*, tractà de l'educació de la dona i de la funció educadora de les famílies. Fontirroig afirmava que: «Para mi los cimientos de toda la obra educativa son: el aprovechamiento del tiempo, el guía desinteresado y amoroso del educando, la familia y entre ésta la madre».²⁵ Fontirroig atribueix un paper

²² Sobre la figura de José Pérez de Acevedo, vegeu: MOTILLA SALAS, X. «Un regeneracionista a Menorca: el pensament pedagògic de José Pérez de Acevedo (1861-1917)», *Educació i Història*, núm. 5, 2001-2002 (en premsa).

²³ Gabriel Comas i Ribas (1864-1942). Natural d'Esporles, el mestre Comas participà activament en les manifestacions de la renovació pedagògica més importants esdevingudes a les Illes al final del segle XIX i al començament del segle XX. Entre els anys 1886 i 1906 desenvolupà la seva tasca docent a Menorca, a Sant Climent primer i a Alaior des de 1891. Tornà a Mallorca, on dirigí l'escola de Santa Catalina fins l'any 1923. Després es traslladaria a Barcelona on es jubilà. Al llarg de la seva vida professional dirigí colònies escolars, realitzà viatges pedagògics pensionat tant per entitats locals com estatals, introduí la graduació de l'ensenyament a la seva escola i publicà diversos estudis pedagògics.

²⁴ Aquest text ha estat recentment reeditat, conjuntament amb d'altres de Margarida Comas, amb un interessant estudi introductor de professors José M. Bernal i Francesca Comas. Vegeu: COMAS, M. *Escritos sobre ciencia, género y educación* (Edición de José M. Bernal Martínez y Francesca Comas Rubí). Madrid: Biblioteca Nueva, Memoria y Crítica de la Educación-Serie Clásicos, 2001.

²⁵ FONTIRROIG JORDÁN, M. «La educación y la familia. Conferencia leída en el Ateneo Científico, Literario y Artístico de Mahón el día 24 de abril de 1926». Fulletó núm. 1 *La Voz de Menorca*. Maó, 17 de maig de 1926, pàg. 1.

important a la mare com a primera educadora dels fills i cap a ella s'han d'enfocar els ensenyaments perquè hi pugui donar una resposta adequada. Per tant, el seu discurs coeducatiu s'emmarca de ple en aquella concepció que des de diversos sectors ideològics es defensà d'una millor educació per a les dones, a fi que poguessin desenvolupar amb major èxit el seu rol a la societat, el de bones mares i esposes; discurs que féu seu també Rosa Sensat i en general el noucentisme pedagògic català en una pretesa legitimització i dignificació de les tasques de la llar, traslladant-les com a ensenyaments especialitzats per a les nenes en els seus anys d'escolarització. Fontirroig afirmà que: «Desde que tuve edad de reflexionar acerca de problemas sociales, he creído y así lo he manifestado en muchas ocasiones, que no me explico por qué se ha tenido en tan poca estima y se ha descuidado tanto la educación integral de la mujer, habida cuenta de que tal descuido, no solo pone trabas y obstáculos a aquella para cumplir debidamente su cometido, sino que priva a la sociedad de uno de sus mas valiosos instrumentos de progreso en todos los órdenes. La que ha de ser amante esposa y cariñosa madre, o ha de abrirse paso en el mundo y crear o sostener una posición con sus propios medios, necesita una preparación adecuada al papel que en la vida habrá de desempeñar».²⁶ Per això, Fontirroig considerava que l'educació que s'havia de proporcionar a les nenes havia d'encaminar-se a aconseguir que en un futur fossin bones mares i mullers. Tanmateix, i segons ell, el fet que aquest ideal en molts cops no es donés en la societat actual i que, per tant, l'àmbit de la dona no es veiés únicament i exclusiva circumscrit a la llar motivava que aquesta no sols hagués de ser educada per tal de ser una bona mare. Per això mateix, els individus d'un i l'altre sexe havien d'aconseguir un grau d'instrucció i de cultura semblants marcats pels programes de l'escola elemental, ja fos en centres públics o privats, educació aquesta que havia de ser la base d'una cultura major adquirida autònomament o en centres sostinguts amb fons privats o estatals. Un cop que l'etapa de l'ensenyament obligatori quedés closa, les nenes que no demostrassin bones aptituds per a l'estudi haurien d'aprendre un ofici, tot alternant-lo amb l'estudi, atès que per a ell tots els coneixements tenien una certa dependència i aquests podien interioritzar-se, ja fos a través de l'exercici intel·lectual o mitjançant el treball manual. En canvi, Fontirroig recomanava a les alumnes amb interès i capacitat vers l'estudi que estudiessin el batxillerat si volien estudiar una carrera, tot recomanant-los la carrera de mestra: «Las aventajadas intelectualmente y que tienen amor al estudio, al propio tiempo que se sienten capaces de sacrificarse con el objeto de abrirse paso procurándose una carrera, les conviene estudiar el bachillerato y adquirir después el título de Maestra, con la esperanza que a cargo de las de su sexo estaran dentro de pocos años, no sólo las escuelas de niñas, sino también las secciones de niños menores de once años de las escuelas nacionales graduadas.»²⁷ Els estudis de mestra eren considerats per Fontirroig no sols com la millor sortida professional per a les dones capacitades per a l'estudi, sinó la formació més adequada que aquestes podien rebre independentment de la tasca professional que desenvolupessin i de la posició que ocupessin en la societat. Nogensmenys, Fontirroig opinava, tret dels estudis de mestra, que la dona no havia de dedicar-se a estudis superiors, emparant-se en el pretext que això podia afectar el seu rol de bona mare. Tanmateix, si les dones havien de cursar el batxillerat era més per mantenir-les separades de l'ociositat, alhora que se'ls proporcionava una

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ FONTIRROIG JORDÁN, M. «La educación y la familia. Conferencia leída en el Ateneo Científico, Literario y Artístico de Mahón el día 24 de abril de 1926». Fulletó núm. 2 *La Voz de Menorca*. Maó, 19 de maig de 1926, pàg. 1.

major cultura, que no pas per ingressar posteriorment en estudis superiors: «Las jóvenes de familia acomodadas de mediana capacidad intelectual y que residen en poblaciones en donde hay Instituto Nacional de Segunda Enseñanza, deben estudiar el Grado de Bachiller, después de adquirida una base de instrucción elemental y nociones de contabilidad; porque a la par que cultivarán su inteligencia, adquiriendo sólida base cultural, el estudio y la práctica de faenas caseras las separará de la ociosidad, manantial de todos los desvíos, viéndose obligadas a laborar intelectualmente, labor de utilidad indiscutible para ellas mismas, para sus familias y para sus hijos, si llegan a tenerlos. El estudio del Bachillerato, base de la mayoría de las carreras de España, pondrá a prueba las aptitudes de las jóvenes que aspiren a títulos universitarios o a carrera del Estado en la que se entra por oposición. Opino que la mujer (salvo alguna que otra excepción) no debe dedicarse a estudios superiores, no por falta de aptitudes y amor al estudio (no carece la mujer de unas y otro) pero sí por causas y leyes fisiológicas cuyo quebrantamiento afecta a la robustez de la raza.»²⁸ Fontirroig recomanava els estudis de comptabilitat a les adolescents que volguessin desenvolupar càrrecs remunerats sense haver de fer estudis superiors. De fet, Fontirroig sempre advocà per un increment dels estudis especialitzats i tècnics entre els fills les famílies dels quals no poguessin proporcionar-los estudis superiors. Ja s'ha dit en un altre lloc que al seu Centre de Sant Tomàs d'Aquino proporcionava el que ell anomenava ensenyaments especials, atès que: «Conviene que los padres procuren elegir para sus hijos al entrar éstos en la edad adulta, una carrera o un oficio. La felicidad del individuo depende del acierto que tenga en esa elección: el que tiene una profesión para cuyo desempeño le faltan aptitudes difícilmente sacará de ella provecho. Sólo inteligencias superiores pueden profundizar en los diversos conocimientos humanos; la mayoría debemos aspirar a conocer la materia propia de nuestra profesión y hacia ese objetivo debemos dirigir nuestras energías cuánto más jóvenes mejor. Seguir otros derroteros sería ir camino del fracaso.»²⁹ Al seu centre els alumnes amb pocs recursos que volguessin beneficiar-se dels ensenyaments tècnics que preparaven per al desenvolupament d'un ofici determinat com ara maquinistes, radiotelegrafistes, sobreestants d'obres públiques, etc., alternaven aquests amb la resta de coneixements: «Todos tienen o deben tener por base un oficio y mientras éste se aprende pueden adquirir en las aulas los demás conocimientos. A nosotros nos es muy grato poder contribuir a que salgan airoso en su cometido esos jovenes que para mejorar de posición estan dispuestos a todo sacrificio. Los que hemos venido al mundo sin grandes bienes de fortuna precisa que nos penetremos bien en nuestra situación y tengamos el íntimo convencimiento que si queremos mejorar (y a ello no podemos renunciar jamás so pena de faltar a las leyes divinas humanas) debemos esgrimir dos armas poderosas: el trabajo y la honradez. Bien entendido que si después de haber puesto a contribución todas nuestras energías la suerte nos fuera adversa no todo se habrá perdido, no: obtendríamos la tranquilidad de conciencia como corolario del deber cumplido y el aprecio de los hombres honrados.»³⁰

Però, retornant al tema de l'educació de les nenes, Fontirroig encara explicitarà de manera més clara la necessitat d'una bona educació per ser unes bones futures mares en

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ FONTIRROIG JORDÁN, M. «Centro de Enseñanza bajo la advocación de Santo Tomás de Aquino», *La Voz de Menorca*. Maó, 2 d'octubre de 1914, pàg. 1.

³⁰ FONTIRROIG JORDÁN, M. «Centro de Enseñanza bajo la advocación de Santo Tomás de Aquino», *La Voz de Menorca*. Maó, 3 d'octubre de 1914, pàg. 1.

unes afirmacions prou aclaridores: «Como madre hallará la mujer instruida una fuente de satisfacciones, porque al tener hijos se dará exacta cuenta del gran amor que la Providencia ha depositado en su corazón. La experiencia le enseñará que sólo hay en este mundo un amor desinteresado, amor que no se extingue jamás, y es el de los padres a los hijos. Conocerá que su felicidad está pendiente de la honradez, consideración y porvenir de sus hijos, y su mayor complacencia será poderles prestar el apoyo que en todos los órdenes necesitan», per acabar conclouent que: «Dichosa la madre que puede decir: Aproveché mi adolescencia instruyéndome intelectualmente sin abandonar los trabajos caseros y hoy puedo ser la Maestra de mis hijos; aunque me quede poco tiempo para ir por cines, bailes, teatros y pasatiempos. Dichosa la madre que adquirió los conocimientos que el bachillerato proporciona a las que procuran cursarlo con aprovechamiento; porque, cuando sus hijos lo estudien, podrá ser de éstos un experto guía. En la mujer culta, el enfermo, el médico, el sacerdote, la familia y el Maestro encontrarán un valiosísimo auxiliar, el cual hará que todos los citados hagan labor provechosa y de satisfactorios resultados».³¹ Queda clar, doncs, o almenys del que es desprèn d'aquestes afirmacions, que Fontirroig plantejà i advocà per una major educació de les nenes, fins i tot plantejà el seu accés als ensenyaments secundaris, però sempre sense arribar a qüestionar el rol tradicional de la dona; ans al contrari, el reforça legitimant una millor i major educació perquè puguin desenvolupar amb èxit el seu paper de mares. Al final del segle XIX i al llarg de les primeres dècades del segle XX aquesta fou una postura bastant estesa. Reclamar una major educació de les mares perquè poguessin desenvolupar millor la funció social atribuïda tradicionalment, també la trobem en els diversos discursos higienistes i pedagògics d'aquella època. A Maó, per exemple, la confluència del discurs regeneracionista i higienista tingué en els metges Enric Alabern i Jeroni Forteza uns dels seus principals difusors i en la institució anomenada la Gota de Leche, dirigida per ambdós metges en diferents èpoques, creada l'any 1906 a l'empara de l'Extensió Universitària i de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, el seu màxim exponent.³²

D'altra banda, Fontirroig a la seva conferència també tractà de la família tal com explicitava al títol. Per ell, era clar que l'educació de l'ésser humà es desenvolupava al llarg de tota la vida i que tots els elements que l'envolten hi podien repercutir. Tanmateix era evident que no tots els elements tenien la mateixa influència en l'educació d'una persona al llarg de la seva vida. A més, no estava la família capacitada per donar resposta a l'educació especialitzada als individus que la integraven perquè poguessin desenvolupar amb èxit el seu paper en la societat. Aquesta educació especial havia d'adquirir-se al camp, a les escoles, al taller, a les Normals, a les Acadèmies, a les Universitats, etc. De tota manera, la família era el primer esglau educador dels infants, ja que s'hi havien d'adquirir

³¹ FONTIRROIG JORDÁN, M. «La educación y la familia. Conferencia leída en el Ateneo Científico, Literario y Artístico de Mahón el día 24 de abril de 1926». Fulletó núm. 3 *La Voz de Menorca*. Maó, 21 de maig de 1926, pàg. 1.

³² Hom pot consultar aquesta idea més desenvolupada als treballs: SUREDA GARCIA, B. (1999). «Extensión universitaria y lucha contra la mortalidad infantil: La gota de leche de Mahón (1904-1913)», a RUIZ BERRIO, J.; BERNAT MONTESINOS, A.; DOMÍNGUEZ, M. R.; JUAN BORROY, V. M. (eds.): *La educación en España a examen (1898-1998)*. Zaragoza: Ministerio de Educación y Cultura, Institución Fernando el Católico, Excma. Diputación de Zaragoza, Vol. II, pàg. 103-112; MOTILLA SALAS, X. (2000). «Burguesia liberal i educació popular: l'Extensió Universitària de Maó (1903-1908)», *Educació i Cultura*, núm 13. Palma: Universitat de les Illes Balears, Departament de Ciències de l'Educació, pàg. 63-76 i SUREDA, B. i MOTILLA, X. (2001) «Educació de les mares i lluita contra la mortalitat infantil: Enric Alabern Sáez i la Gota de Leche de Maó (1906-1916)», *Revista de Menorca*. Maó: 1r. semestre, pàg. 81-103.

els hàbits que propiciessin una bona educació: «La familia tiene la sagrada obligación de proporcionar al hijo, al hermano, al nieto, al sobrino, etc., etc., los buenos hábitos, el concepto del honor y de la honradez; despertar y fortalecer los sentimientos religiosos y de verdadera caridad para con el prójimo; recordarle el respeto que se debe a las leyes, a las autoridades, a las personas mayores, etc., etc., porque sin esta educación básica, la especial que se dá fuera de la familia carecerá de apoyo firme y se multiplicarán esos casos, famosos por desgracia, de individuos repletos de ciencia, en uno o varios, y que sin embargo no aportan al bienestar común todo el rendimiento directivo que podrían dar y que tanta falta hace a los gobernantes y gobernados para seguir la trayectoria de la verdadera justicia.»³³ Per Fontirroig, la família havia de preocupar-se de tenir cura dels fills, tot i que pogués comptar amb l'ajut dels sacerdots, dels mestres i d'altres persones, amb els quals sempre hauria d'estar comunicada. Fontirroig, a la seva conferència, reconeixia que, en els fills desatesos familiarment, aquest fet podia repercutir negativament en la seva educació: «Todo descuido de la familia en lo que toca a la educación de los menores, tanto en el orden físico como en el moral, serán engendro de un remordimiento futuro.»³⁴ No obstant això, no considerava que la funció del mestre fos únicament i exclusiva la de proporcionar una educació academicista, ans al contrari el mestre havia de suplir en la mesura de les seves possibilitats, en les ocasions que així ho requerissin, la família: «De cuanto llevo dicho parece deducirse que elimino al maestro de toda educación que no tenga por principal finalidad el cultivo y el desarrollo de las facultades intelectuales: no y mil veces no; al Maestro le corresponde, como sustituto de la familia, suplir a ésta en lo que se le confíe y no se salga de sus atribuciones y además la educación especial que en virtud del cargo y título que ostenta tiene la obligación de proporcionar a sus alumnos, tanto si es funcionario como particular.»³⁵ Això no treia que la família no hagués de ser responsable de l'educació dels seus fills i que els deixés en mans de l'escola i del mestre sense preocupar-se'n. Fontirroig en un discurs amb certes influències spencerianes —rellevància de l'educació intel·lectual, física i moral— integrà elements de l'Escola Nova com la importància del treball manual. L'educació havia de partir de les condicions i capacitats de l'alumne i el bon mestre havia de fer de guia de l'educand. Per tant, l'educació s'havia de fonamentar en determinats punts clau o principals de cada matèria, atès que pretendre saturar l'alumnat amb massa coneixements no feia més que perjudicar-ne el desenvolupament intel·lectual. Es tractava d'establir les bases del desenvolupament intel·lectual en les edats primerenques, ja que un major aprofundiment de les matèries s'havia d'aconseguir mitjançant l'autoaprenentatge: «A despecho de todos los convenios sociales, todo hombre es, al final de la jornada, la resultante de su potencia intelectual y volitiva. Lo único que el educador puede hacer para que esas potencias adquieran elevados valores es dar al individuo una educación intelectual, física y moral robustecedora y para conseguirlo no puede prescindirse de la edad y de un concienzudo estudio de las condiciones del educando. Por lo general se dá a los libros de texto una extensión incompatible con la edad de los muchachos, extensión que en nada favorece la labor educativa ya que a ésta le basta, por de pronto, el dominio de los puntos principales

³³ FONTIRROIG JORDÁN, M. «La educación y la familia. Conferencia leída en el Ateneo Científico, Literario y Artístico de Mahón el día 24 de abril de 1926». Fulletó núm. 3 *La Voz de Menorca*. Maó, 21 de maig de 1926, pàg. 1.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

de las materias que son objeto de estudio. Los pormenores de cada teoría y mayor desarrollo en extensión y número deben ser objeto de la autoeducación, ya que ésta es al fin y al cabo la que puntualiza el mérito y el valer de los individuos.»³⁶

Conclusions

Del que hem anat dient es desprèn que Fontirroig fou un mestre compromès amb la seva escola, a la qual es dedicà completament. Preocupat per les noves tendències pedagògiques del seu temps, en el seu discurs es comença a destacar la importància del treball manual i de l'autoaprenentatge tímidament, Fontirroig àdhuc parla del mestre com a guia de l'educand. A més, fou precursor de la integració de l'escoltisme al seu centre —una de les fites més importants de l'Escola Nova juntament amb les colònies escolars en el marc de les iniciatives educatives no formals del moviment— i, a més, el seu centre fou el primer a introduir el mètode Montessori a la nostra illa de la mà de la seva mestra Eulàlia Villalonga; mètode que com hom sap comptà amb el suport del catalanisme conservador i, àdhuc, era ben vist entre els cercles catòlics. Fou un defensor de la importància dels estudis tècnics com una sortida per als fills de les classes amb menys recursos. D'altra banda i pel que fa a l'educació de la dona, Fontirroig, emmarcat dins el moderantisme del discurs del noucentisme pedagògic, no arribà a plantejar una vertadera coeducació com des de diversos estudis contemporanis s'ha assenyalat erròniament. Fontirroig pretenia una educació per a les nenes en certs aspectes diferenciada, tot i que assistissin conjuntament amb els nens a classe en determinades assignatures, que no qüestionés el rol tradicional de la dona dins la família. Per tant, en el seu discurs el principi coeducatiu no aportava cap variació substancial a les tradicionals reivindicacions d'una educació femenina de més qualitat i més ajustada a les necessitats de la dona del seu moment; ans al contrari, advocà per un major accés de la dona a l'educació en el benentès que aquesta repercutís positivament en la seva funció tradicional de mare.

---

³⁶ FONTIRROIG JORDÁN, M. ««La educación y la familia. Conferencia leída en el Ateneo Científico, Literario y Artístico de Mahón el día 24 de abril de 1926». Fulletó núm. 4 *La Voz de Menorca*. Maó, 25 de maig de 1926, pàg. 1.